

III. SČÍTACÍ OPERÁTY Z MODERNÍHO SČÍTÁNÍ OBYVATEL

Zrod a vývoj sčítání obyvatelstva

Snahu po zjišťování početního stavu obyvatelstva lze doložit již pro starověké státní útvary. Byla jednoznačně spojena až s existencí státu a patří k nejstarším statistickým akcím na světě vůbec. Informace o počtu obyvatel a později o jeho struktuře jsou zásadní pro jakékoliv zásahy centrální moci do života společnosti, vedení válek, mírovou existenci. Realizace sčítání často vedla k posílení ústřední moci. V jeho historii se obvykle rozlišuje pět období:

1. Starověká sčítání lidu (Babylon, Egypt, Palestina, Řecko, Řím) – se prováděla především k vojenským a daňovým účelům, nebyla rozšířena na všechno obyvatelstvo, netýkala se obvykle nesvobodného obyvatelstva – např. otroků, zužovala se často jen na dospělé svobodné občany.
2. Souvisí s nástupem absolutismu v Evropě 18. století, což vedlo ke zdokonalování jak správního aparátu státu, tak i k rozvoji vrchnostenské a církevní administrativy. Vzniká novodobá představa o důležitosti obyvatelstva pro velikost a význam státu. Od druhé poloviny 18. století se v Evropě realizují první konskripce, případně sčítání lidu, jež již zahrnují veškeré obyvatelstvo (Švédsko 1748, Švýcarsko 1789, Prusko 1748, Finsko 1749, Rakousko 1754, Francie 1790, Norsko a Dánsko 1769, Velká Británie 1801). Na univerzitách se utváří statistická věda, formalizuje se zveřejňování informací, nejprve verbálních, pak i číselných.
3. S polovinou 19. století je spojena další vývojová etapa, kterou předznamenává pokrok v metodice sčítání, o kterou se zasloužil

zejména belgický statistik A. L. Quételet (1796–1874). Je s ním spojeno založení Mezinárodního statistického ústavu (původně kongresu) se sídlem v Haagu. V Evropě začínají tzv. moderní sčítání obyvatelstva na bázi nových statistických principů. Státy usilují o centralizaci sčítacích akcí a mezinárodní srovnatelnost získaných dat. V Rakousku proběhlo první moderní sčítání s použitím těchto zásad v roce 1857, týkalo se však jen domácích obyvatel. Na principu sledování všech přítomných obyvatel proběhlo sčítání až v roce 1869. Je považováno za počátek nové, vnitřně jednotné řady.

4. Období od konce 19. století do 2. světové války je charakteristické dalším přínosem, totiž strojovým způsobem zpracování výsledků pomocí děrnoštítkových strojů a kombinačním zpracováním jednotlivých sledovaných znaků obyvatelstva, přičemž se vyhodnocují až čtyři znaky. Děrné štítky se při sčítání lidu v Rakousku-Uhersku poprvé použily v roce 1890.
5. Po 2. světové válce dochází ke značnému rozšíření obsahu zjišťovaných dat, ke zpracování se využívá moderní výpočetní techniky. Zvyšuje se jednotnost metodiky provádění sčítacích akcí, tzn. také mezinárodní srovnatelnost.¹

Rozvoj novověkého státu přinesl rozšíření pramenné základny také pro oblast sledování lidnatosti. Především z iniciativy státu vznikly první celozemské soupisy obyvatelstva, jejichž pořizování bylo zprvu motivováno rekatolizačními snahami, daňovými zřeteli, později obecnějším povědomím o důležitosti obyvatelstva pro ekonomickou a vojenskou zdatnost státu. Všechny prameny, které vznikly před rokem 1754, však neposkytují data o veškerém počtu osob žijících na území českých zemí, ale pouze o části populací nebo obyvatelích menších území.

K tomuto typu pramenů náleží např. *Soupis obyvatel Čech podle víry* z roku 1651, který vznikl z podnětu místodržících. Soupisy jednotlivých panství a měst vyhotovovala vrchnost a městské kanceláře.

¹ KALIBOVÁ, K. a kol.: *Demografie (nejen) pro demografy*. Praha 1998, s. 101–102; PAVLÍK, Z. a kol.: *Základy demografie*. Praha 1986, s. 55–56.

Měly zahrnout všechno obyvatelstvo s výjimkou vojska a duchovenstva. U každé osoby soupis uváděl jméno, sociální postavení, rodinný stav, povolání, věk a náboženství. Instrukce však byly nepřesné a vykládaly se narolík libovolně, že soupisy tvoří často soubory osob bez dětí v předzповědním věku. Údaje o osobách nejsou přesné (zdvojení, nedostatečná evidence, špatná identifikace osob – jen jména u čeledi i dalších vrstev). V současnosti od roku 1992 vychází edice tohoto pramenného zdroje péčí Národního archivu v Praze, ještě není dokončena.

Totéž platí pro *Sčítání konzumentů soli* z roku 1702 pro Čechy (tzv. solní seznam), pořízené k daňovým účelům. Tento soupis vznikl pro jednotlivá panství, královská a větší poddanská města. Zahrnuje však jen osoby starší 10 let, a to zvláště křesťany a židy. V celozemském měřítku je dochován v tzv. Bořkově sbírce, nicméně některé vrchnostenské fondy obsahují i repartice pro jednotlivé obce a mimořádně i počty dětí do 10 let. Může proto sloužit jako podklad k výpočtům odhadu počtu obyvatel země. Jako každý daňový elaborát zkrusuje reálnou situaci směrem dolů. Eduard Maur spolu s Dagmar Pišovou vydal novou edici tohoto pramene.

V Čechách výrazně více než na Moravě se v novověku rozšířila praxe podrobné evidence poddaných. Pořizovaly je vrchnostenské nebo městské kanceláře, přičemž obsah i forma se vzájemně mírně lišily. V seznamech nebyli zahrnuti svobodní, ani poddaní jiné vrchnosti zdržující se v daném místě. Cenné je na nich také zachycení rodin a domácností, případně evidence podle sociálních skupin. Bývá zachycován věk i jména osob. Vhodné pro studium vývoje rodin, životních cyklů, věkové struktury. Katoličtí duchovní měli vést seznamy věřících obvykle ve dvou podobách – jako *Status animarum* a jako *Zpovědní seznamy* (velikonoční). Všechny tyto prameny – pokud se dochovaly – mají jedno společné: zahrnují jen část, nikoliv celek obyvatelstva, přičemž ani důkladná kritika neodhalí, jakou část populace ve skutečnosti představují. Jsou cenné při mikroúrovni studia – je-li předmětem zájmu panství, fara, město, k celozemským se nehodí.²

² MAUR, E.: *Základy historické demografie*. Praha 1978, s. 47–48.

Kvalitativně nové období zjišťování početního stavu obyvatelstva začalo v rakouské monarchii až v souvislosti s novým typem soupisů – tzv. konskripce duší. První konskripce se uskutečnila pro české země a většinu rakouských zemí v roce 1754 a představuje akci mimořádného významu. O podnětu i cílech je velmi málo známo, pravděpodobně měla být podkladem pro daňovou reformu. Po jistých komplikacích při určování sčítacích orgánů (během krátké doby se měnily funkce, termín konání i obsah soupisu, vyšlo několik císařských reskriptů) bylo nakonec stanoveno, aby soupis provedly jak civilní vrchnosti, tak i duchovenstvo. Obojí orgány získaly vzor jednotného formuláře, získaná data měla být spolu porovnána, upravena a výsledky přeneseny do jediné hlavní tabulky. Do jiné měli být zapisováni židé. Až reskriptem z 2. 3. 1754 bylo nařízeno zvláštní sčítání domů. Poprvé se evidovalo veškeré obyvatelstvo s poměrně širokým tříděním – podle pohlaví, věku (1–15, 15–20, 20–40, 40–50 a nad 50 let), rodinného stavu a odděleně podle náboženství (křesťané, židé). Soupis křesťanského obyvatelstva byl členěn podle míst (město, městys, ves) a doplněn hospodářskou klasifikací majitelů.

Obyvatelstvo v něm bylo ještě zcela vágně definováno – jako *be-findliche Seelen*. Duchovenenské soupisy vykazovaly všude vyšší počty než vrchnostenské – např. pro Moravu o 11 % více, pro rakouské Slezsko o 5 % víc. Část tohoto rozdílu padá na vrub nedokonalé metodiky sčítání (vrchnosti zapisovaly jen své poddané, faráři i osoby „cizí“). Vrchnosti měly kromě toho zájem na přiznání co možná nejnižšího počtu svých poddaných. Nejmenší odchylky byly u osedlého sezdaného obyvatelstva, největší u svobodných mladých, kteří představovali nejmobilnější složku populace. Nebyly zachyceny děti do jednoho roku a vojsko. Výsledky konskripce zůstaly utajeny jedno století.³

Po roce 1754 nastává etapa realizace dalších soupisů, které byly v monarchii prováděny různými institucemi, proto bývá úsek do roku 1865 členěn do tří období:

³ KÁRNÍKOVÁ, L.: *Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754–1914*. Praha 1965, s. 287–288; SEKERA, V.: *Obyvatelstvo českých zemí v letech 1754–1918*, I. díl 1754–1865. Praha 1978, s. 12–17.

1. Období 1754–1769, konskripce řídí a organizují politické úřady, tzn. vrchnostenské, ve městech magistráty za spoluúčasti katolického duchovenstva.
2. Období 1770–1851 – duchovenstvo je nahrazeno vojskem. Konskripce se zjednodušují, stávají se především nástrojem pro doplňování vojska. Civilní instituce zčásti ustupují.
3. Období 1852–1865 – sčítání se vrátilo do rukou civilní politické správy a statistických orgánů.

Ad 1. Další soupis se měl konat za tři roky, ale nestalo se tak, patrně kvůli sedmileté válce. Výsledky druhé konskripce z roku 1761 byly podobně nepřesné, zjišťovaná data měla stejný obsah jako v roce 1754, nedochovala se v úplnosti. Od roku 1762 bylo nařízeno konat konskripce každoročně podle podrobnějších formulářů, přičemž církevní se jeví jako úplnější. V roce 1762 se poprvé v historii zjišťovalo povolání, ale klasifikační schéma, které se udrželo až do roku 1769, bylo z dnešního hlediska zcela nedokonalé, v podstatě odráželo sociální postavení osob ve stavovské společnosti. Obyvatelstvo bylo rozděleno na křesťany a židy. Data za léta 1762–1769 jsou členěna i podle krajů, z konskripcí z let 1762 a 1763 jsou v Zemském archivu v Brně dochována i data za jednotlivá panství Moravy.

Byl zjišťován:

- počet panství a míst (měst, městysů, vesnic, domů)
- počet usedlých a neusedlých rodin
- počet obyvatelstva podle věku a stavu (zaměstnaní)
- roční počty narozených, zemřelých a oddaných.

Od roku 1764 také skladba obyvatelstva podle pohlaví a migrace. S klesající úrovní v dalších letech ubývá dochovaného archivního materiálu, ani pro jediný rok nejsou k dispozici data za všechny české země.

Ad 2. Snižující se kvalita konskripcí vedla rakouský stát, jehož státní doktrínou se stala snaha docílit co nejvyššího počtu obyvatelstva, k vydání patentu z 10. března 1770, kterým provádění

konskripcí osob (i tažného dobytka) bylo svěřeno krajským úřadům a vojsku jako „neustrannému orgánu“. Hlavním cílem se stalo zjistit stav obyvatelstva zejména vzhledem k jeho branné povinnosti. Práce měly začít 1. 10. 1770 za řízení krajských hejtmanů a vojenských důstojníků. V letech 1771–1776 bylo sepsáno jen mužské křesťanské obyvatelstvo. Doplňující vrchnostenské soupisy byly méně přesné, ale evidovaly všechno obyvatelstvo (i židy). Číselné údaje doplňuje souhrnná relace vojenské komise z roku 1771, která zpravuje o materiálních podmínkách života poddaných (cenná). Do roku 1780 tento vojenský zřetel zcela převažoval. V důsledku přesnější vojenské evidence byl zjištěn prudký vzestup počtu obyvatel (Čechy o 27 %, Morava o 13 %, Slezsko o 41 %). Naopak civilní komisaři, kteří měli na starosti sčítání žen a židů, odváděli svou práci velmi nedbale. Lepší sčítací morálka i výsledky byly zaznamenány na Moravě.

Stav se stal neudržitelným, proto byl 26. 5. 1777 vydán konskripční patent a ten spolu s dalšími normami přinesl novou metodiku provádění soupisů. Nový systém s dílčími změnami z let 1805 a 1830 trval až do poslední konskripce, která proběhla v roce 1850/51.

Soupisy byly prováděny souběžně vojenskými i politickými úřady. Úhrny, zjišťované až do roku 1827 každoročně (s výjimkou let 1802 a 1809), pak vždy po třech letech, nebyly výsledkem vždy nového soupisu, ale oprav dříve získaných dat podle pravidelných revizí populačních knih panství (později obcí). Zachycovalo se všechno obyvatelstvo, přičemž podrobnější rozpis podle věku, rodinného stavu a skupin povolání se prováděl pouze pro muže. Od roku 1805 se zahrnovaly také děti od narození. U žen se zjišťoval jen jejich počet. Podrobnější třídění se provádělo od roku 1805 také u židovských mužů, kteří byli počítáni společně s křesťany. Základem soupisů se stalo domácí obyvatelstvo příslušné do obce, vedle toho se sledoval počet nepřítomných uvnitř země i mimo zemi a počet přítomných cizinců z jiných zemí státu a z ciziny – do roku 1830 jen pro muže, pak i pro ženy.⁴

⁴ SEKERA, V.: c. d., s. 18–33; KÁRNÍKOVÁ, L.: c. d., s. 289–300.

Ad 3. S pádem patrimoniálního zřízení po roce 1848 a novou organizací veřejné správy (včetně obecního zřízení) vyvstal nesmírně náročný a obtížný úkol uvést do chodu celý nový administrativní systém, což se mimo jiné odrazilo na úrovni statistiky oněch let. Konskripce na rok 1849 úplně odpadla, k pravidelné revizi došlo až na konci roku 1850 s protažením do jara příštího roku. Za další léta se vykazoval jen konečný stav přítomného obyvatelstva vypočítaný podle přirozeného přírůstku.

Dlouho trvající praxe provádění soupisů orientovaných pouze na detailnější třídění mužské populace povinné vojenskou službou již neodpovídala novým a všestrannějším potřebám státní správy. Vyvstala proto nutnost vytvořit systém nový, který by také více souzněl s pokročilejšími metodami a technikami evropské demografické statistiky. Tyto modernizační impulsy se projevíly při přípravě sčítání z roku 1857. Nový zákon o sčítání lidu z 23. března 1857 určil nejen podrobný předpis, ale stanovil i jeho provedení na 31. říjen 1857.

Na rozdíl od dosavadního stavu bylo sčítáno všechno obyvatelstvo k jednomu dni. Jeho organizaci již nezajišťovaly dvě instituce, ale pouze jediná – politické úřady – prostřednictvím obcí a nově ustanovených okresů. Bylo jednotné pro celé území Rakouska, nikoliv jako dosud jen pro tzv. konskribované země. Předmětem sčítání se však stalo jako dosud domácí obyvatelstvo, přesto byl větší důraz položen na obyvatelstvo skutečně přítomné. Podrobněji tříděno bylo jen domácí obyvatelstvo.

Zjišťovalo se:

- pohlaví
- náboženství
- věkové složení (podle dovršených let, muži ještě tříděni podrobněji než ženy)
- zaměstnání – povolání je přechodem mezi starší ještě „stavovskou“ klasifikací a moderní již odvětvovou (jen ekonomicky aktivní muži, ekonomicky neaktivní ženy a děti do 14 let věku byly zahrnuty v jediné položce „ostatních“)
- rodinný stav

- přítomnost a nepřítomnost, s udáním místa pobytu
- předmětem sčítání byl také stav dobytka

Sčítání se provádělo podle obytných budov a domácností – bytových stran. Ve vybraných obcích – nejčastěji městech – se sčítalo pomocí sčítacích příznání (Anzeigezettel), která vyplňoval sám majitel bytu, majitel domu pak provedl součet za celý dům a příznání odevzdal obecnímu úřadu. Ten měl informace přezkoušet a spojit v jednu sčítací knihu (Zählungsbuch) a odevzdat okresnímu úřadu. V ostatních obcích sčítání prováděli sčítací komisaři, kteří také vyplňovali příznání. Zvláště byly vedeny archy pro domácí a cizí obyvatelstvo. Výsledky sčítání byly publikovány jednak v „*Tafeln zur Statistik der Österreichischen Monarchie*“, jednak samostatně v knižní podobě. Dané sčítání však zůstalo na poloviční cestě k aplikaci skutečně moderních statistických principů. Proto nedošlo k podobnému sčítání za šest let, jak bylo původně rozhodnuto.

Z tohoto sčítání jsou poprvé zachována sčítací příznání – archy, operáty, které zahrnují dům a v něm bytové strany členěné na jednotlivé osoby. Sčítací archy, tvořené jednotlivými bytovými stranami, jsou vloženy do sběrných archů za daný dům. Tzn. základní a nejnižší jednotkou, z níž se vycházelo až po celoříšské úhrnné tabulky, byla jedna osoba, jeden člověk. U ní se zjišťovaly výše uvedené informace, ještě v rozdílném rozsahu podle pohlaví, u mužů více, u žen méně.⁵

Nová kapitola se začala psát až u sčítání, které se uskutečnilo v roce 1869. Zákon z 29. 3. 1869 postavil sčítání lidu v Předlitavsku na novou základnu, která pak trvala až do první světové války. Podle daného zákona byla vydávána prováděcí nařízení k jednotlivým sčítáním. Od tohoto censusu se sčítalo přítomné obyvatelstvo, zapisované na místě, kde bylo přítomno v rozhodném okamžiku, tj. k 31. prosinci daného roku. Vedle něho se sledovalo také dočasně a trvale nepřítomné domácí obyvatelstvo, s domovskou příslušností podle zákona z 3. 12. 1863 (tyto údaje však byly druhotné a nepřesné).

⁵ KÁRNÍKOVÁ, L.: c. d., s. 303–304; SEKERA, V.: c. d., s. 32–33; PAVLÍK, Z. a kol.: c. d., s. 68.

Zákon dále stanovil periodicitu dalších sčítání v desetiletých intervalech končících na nulu – tzn. v roce 1880, 1890, 1900, 1910, vždy k 31. prosinci. Kritickým okamžikem se stala půlnoc z 31. 12. na 1. 1.

Přítomné obyvatelstvo se členilo podle:

- pohlaví
- věku (evidováno podle let narození)
- náboženství
- rodinného stavu
- domovské příslušnosti
- zaměstnání – s mnohem podrobnějším a přesnějším rozlišením jednotlivých kategorií
- zdravotního postižení – slepí a hluchí
- bytových poměrů ve vybraných velkých městech

Sčítání v zemských městech a městech se zvláštním statutem řídily obecní úřady, jinde politické okresy. Při vlastním sčítání se vycházelo z kombinace metody sebesčítání a metody dotazovací, při níž údaje zjišťoval a zapisoval sčítací komisař. O užití konkrétní metody rozhodovalo politické hejtmantství. Formuláře (sčítací archy) ke sčítání i sebesčítání byly svým obsahem totožné. Závěrečným zpracováním byla pověřena c. k. ústřední statistická komise, která vznikla v roce 1863.

Poučení o vyplňování sčítacích archů (Anzeigezettel) a dalších dotazníků, včetně vzorů, bylo otištěno v nařízeních ministerstva vnitra. Do sčítacího archu buď majitel bytu, nebo sčítací komisař vpisoval informace s uvedením jména a příjmení konkrétní osoby, přičemž jako první byl zapsán přednosta domácnosti. U dalších osob se vždy uváděl vztah k přednostovi domácnosti (tzn. manželka, dcera, syn, tchán, synovec, služka, zaměstnanec, učeň, atd.). Věk nebyl zjišťován přímo, ale uváděl se rok narození. Vedle domovské příslušnosti se evidovalo rodiště. Nejzřetelnější změny nastaly v klasifikaci povolání, což odráželo samotný proces přestavby stavovské, v podstatě agrární společnosti, ve společnost občanskou, industriální, moderní. Vznikala celá řada nových profesí, ale také docházelo k zásadní přestavbě sociální stratifikace. Sčítání z roku 1869 formulovalo v tomto ohledu

dvě základní otázky: 1. Úřad, odvětví výživy, živnost (zapisovalo se odvětví výživy) a 2. pracovní nebo služební poměr.

Další sčítání se realizovalo k 31. 12. 1880 a k jeho novinkám náleželo značné rozšíření a precizace sčítacích formulářů (operátů) o nové rubriky podle nařízení ministerstva vnitra z 6. 8. 1880. Poprvé se začala individuálně sledovat:

- obcovací řeč
- gramotnost (znalost čtení a psaní)
- vedle slepých a hluchých také choromyslní a slabomyslní
- ke změnám došlo v rubrice zaměstnání, kde byl rozlišen hlavní a vedlejší výdělek

Zjišťování národnostních nebo alespoň etnických poměrů v rakouském státě se stalo aktuálním již při přípravě formuláře (sčítacího operátu) pro sčítání v roce 1869. Tehdy se zasazovala vídeňská centrální statistická komise o zařazení rubriky *Familiensprache*, která by mapovala řeč, kterou mluví občané doma ve své rodině. V rozhodujícím okamžiku však politický vývoj (rakousko-uherské vyrovnání, boj Čechů o česko-německé vyrovnání) pro „*vzednuté vlny nacionalismu*“ zhatil její uvedení do operátu. A tak „*zcela proti intencím moderní státovědy nepokládala vláda mnohonárodnostní habsburské monarchie za potřebné a užitečné získat podrobné znalosti o počtu příslušníků jednotlivých národností a o jejich hospodářských a sociálních poměrech*“.⁶ Nová situace vznikla až po mezinárodním statistickém kongresu v Petrohradě, který se konal v roce 1872 a přijal komplexní program pro příští sčítání lidu. Cílem se stalo dosažení co největší shody v obsahu i sčítacích metodách, aby se mohla uplatnit co možná největší mezinárodní komparace dat. Proto se přistoupilo i v Rakousku-Uhersku k rozšíření zjišťovaných dat (nové rubriky) a musela být na nějaké úrovni řešena otázka „*řeči*“, protože kongres dospěl k názoru, že jazyk lze chápat jako objektivní znak národnosti. Teoreticky však obtížný problém nebyl ani zdaleka dořešen (rozpor, zda jde o politickou

⁶ PITRONOVÁ, B.: *Otázka národnosti v rakouských statistikách (1880–1910)*. SISb, 68, 1970, s. 243.

či kmenovou příslušnost). Při přípravě návrhu formuláře sčítacího operátu se stále uvažovalo o „rodinné řeči“. Když však ministerstvo vnitra vydalo 6. srpna 1880 podrobné prováděcí nařízení i s novým formulářem, nebyla rubrika označena takto, ale měla registrovat údaje k „obcovací řeči“, o níž se předtím vůbec neuvažovalo. Byl to jediný zásah ministerstva vnitra do činnosti statistické komise. Neurčitý pojem „obcovací jazyk“ – potřeboval nutně pečlivé vysvětlení, aby občané a sčítací komisaři pochopili, o čem jde. Nic takového se však nestalo. Poučení bylo velmi strohé, omezovalo se na slova ... „řeč, kterou užívá osoba v běžném styku“.⁷

Další tři rakouská sčítání v letech 1890, 1900 a 1910 se metodicky jen velmi málo od sebe lišila. Většina třídění byla prováděna pro přítomné obyvatelstvo. Postupně narůstalo množství zjišťovaných dat. Od roku 1890 bylo nařízeno uvádět přesné datum narození a také místo narození. K profesionalizaci došlo v tomto roce především v klasifikaci povolání (předtím ještě stavovské relikty). Statistika povolání byla v rakouských sčítáních postavena na moderní základ a od té doby se již významněji neměnila. Takže se zjišťovalo:

1. přesné označení odvětví hlavního povolání (např. rozlišení průmyslu a živností)
2. postavení v hlavním povolání
3. přesné označení odvětví vedlejšího povolání
4. postavení ve vedlejším povolání⁸

Sčítání v roce 1900 bylo specifikováno nařízením ministerstva vnitra č. 145/1900 říš. zák., kde bylo zveřejněno poučení o způsobu zpracování sčítacích archů. Každý majitel bytu nebo sčítací komisař vyplňoval sčítací arch, který v I. části obsahoval početní údaje o přítomných rodinných příslušnících, o osobách v podnájmu, noclehářích, služebných, hostech. Druhá část byla zaměřena na popis bytu (kde se nachází, počet místností a jejich strukturu, zda slouží byt jen

⁷ Tamtéž, s. 247.

⁸ PAVLÍK, Z. a kol.: c. d., s. 72.

k bydlení nebo též k provozování živnosti). Třetí část byla tvořena vlastním jmenovitým seznamem přítomných osob.⁹

Poslední část se týkala informací k domácímu užitkovému zvířectvu.¹⁰ V závěru archu se měly uvádět adresy stálých živnostenských nebo průmyslových provozoven.

Majitel domu byl kromě toho povinen vyplnit tzv. *obálkový arch*, který obsahoval jmenný seznam všech majitelů bytů v domě, počet místností jednotlivých bytů, k jakým účelům se používají.

V roce 1910 se realizovalo poslední sčítání za existence monarchie. Poučení o vyplňování formulářů bylo zveřejněno v nařízení ministerstva vnitra č. 148/1910 říš. zák. Opět se uplatnila stejná metodika sčítání. Sčítacímu archu se říkalo *oznamovací lístek*. Mírně se zvýšil počet rubrik.

Uváděly se opět osoby s tělesnou vadou, které byly při předchozím sčítání vypuštěny. Zjišťoval se nemovitý majetek (zemědělská nebo lesní půda, domy, zahrady). V oddíle bytů se zvýšilo množství sledovaných dat. Obálkový arch, který vyplňoval majitel domu, byl rovněž členitější.¹¹ Zdokonalovala se klasifikace odvětví i sociálních skupin.¹²

⁹ Obsahovala: jméno a příjmení osoby, její poměr k majiteli bytu, pohlaví, přesné datum narození, přesné označení místa narození (uváděn i pol. okres a země), domovské právo (obec, pol. okres, země), náboženské vyznání, rodinný stav, obcovací řeč, hlavní povolání a postavení v něm, vedlejší povolání a postavení v něm, záznam o zaměstnání v živnosti, průmyslu nebo obchodě, znalost čtení a psaní, přítomnost trvalá nebo přechodná, u trvalých počátek nepřetržitého pobytu, nepřítomnost trvalá nebo přechodná, místo nepřítomnosti.

¹⁰ Byla členěna na evidenci: koní (hříbat, kobyl, hřebců a valachů), hovězího dobytka (jalovic, býků, krav, volů) a jejich upotřebení, mezků, mulů, oslů, koz, ovcí, prasat a jejich počtu, počtu úlů, drůbeže.

¹¹ V obálkovém archu uváděl majitel domu jeho stáří, způsob nabytí, zda jde o dělnický byt, po roce 1892 berně zvýhodněný, zda je v domě stáj pro koně nebo jiný dobytek, čím je pokryta střecha, jaké je pojištění domu proti ohni, zda má dům výtah, zahradu, vodovod, kanalizaci, kolik je v domě bytů a bytových stran. Informace ke sčítání z roku 1900 a 1910 čerpány především z úvodu k inventáři ke sčítacím operátům (Okresní úřad Moravská Ostrava), který zpracoval Karel JIŘÍK (Ostrava 1979).

¹² Přehled o organizaci sčítání v rakouské monarchii podává nejpodrobněji *Denkschrift der k. k. Statistischen Zentralkommission zur Feier ihres fünfzigjährigen* →

Po vzniku samostatného Československa si naléhavost celostátních sčítání uvědomovaly jak státní orgány, tak statistické. V roce 1919 vznikl Státní úřad statistický v souvislosti s vyhlášením zákona o organizaci statistické služby (Sb. zákonů a nařízení č. 49 z 5. 2. 1919) jako výkonný orgán, který nahrazoval bývalou Zemskou statistickou kancelář, založenou v roce 1898. Poradním orgánem se stala Státní rada statistická. Prvním velkým úkolem nových institucí bylo sčítání lidu. Zákon o prvním československém sčítání lidu byl přijat 8. 4. 1920, nařizoval provést sčítání do jednoho roku na celém území republiky a pak v pravidelných intervalech. Nové sčítání se termínu 31. 12. vzdalo jako nevhodného (den velkých migračních přesunů). Od zákona z roku 1869 se lišil v tom, že odstraňoval dualismus mezi obecními úřady a okresními hejtmanstvími při vlastním sčítání a prováděním akce pověřoval jen politické úřady. Nenařizoval spojovat sčítání obyvatelstva se soupisy zvířectva. Census se konal 15. února 1921. Proti poslednímu rakouskému sčítání jen vynechal sledování fyzických nedostatků, vedlejšího povolání a nemovitého majetku. Nově byla zařazena rubrika na druh povolání a postavení v něm k 16. 7. 1914, což mělo přinést nové poznatky ke změnám povolání v důsledku válečných a poválečných událostí. Nepřesná a zkrslující rubrika „obcovací řeč“ byla po složitých diskusích a sporech nahrazena otázkou na národnost, čímž se rozuměla „... *kmenová příslušnost, jejímž vnějším znakem jest zpravidla mateřský jazyk.*...“ Z rakouského období byl převzat formulář sčítacího archu pro domácnost. Jako základní sociální jednotka byla určena bytová strana (všichni přítomní obyvatelé bytu), sčítalo se jako dosud přítomné obyvatelstvo. Nové sčítání kontinuálně navázalo na rakouskou řadu, i v klasifikacích ekonomických od roku 1890.¹³

Vlastní práci v terénu prováděli sčítací komisaři pod dozorem sčítacích revizorů. Byli vázáni slibem mlčenlivosti. Existovaly sčítací a popisné archy s totožným obsahem. Sčítací arch byl určen pro jednu

→ *Bestandes*, Wien 1913. Také viz HECKEL, W.: *Die Methode und Technik der Österreichischen Volkszählung. Statistische Monatschrift N.F. XII*, 1912, s. 466–474.

¹³ PAVLÍK, Z. a kol.: c. d., s. 72.

bytovou jednotku a vyplňoval jej majitel bytu. Sčítací archy z celého domu se vkládaly do sběrného domovního archu, který vyplňoval sčítací komisař. Popisný arch byl určen pro celý dům a vyplňoval jej sčítací komisař. Který druh zjišťování dat se v které obci použije, určoval zemský úřad a vyhledával okresní úřad.

Druhé čl. sčítání se uskutečnilo podle nového zákona ze 17. 3. 1927, který ukládal periodicitu sčítání na 10 let. Vládním nařízením z 26. 6. 1930 bylo datum druhého sčítání stanoveno na 1. 12. 1930. Program tohoto censusu byl proti předchozí praxi významně rozšířen. Kromě přítomného obyvatelstva se zjišťovalo i bydlící, osoby, které se v dané obci nenarodily, musely uvádět místo narození a kdy se přistěhovaly, další nové poznatky se týkaly plodnosti žen, což bylo u nás zjišťováno vůbec poprvé, kromě hlavního povolání se zapisovala ještě další dvě – vedlejší.¹⁴

Třetí census se měl konat za války v roce 1940. Vzhledem k nacistické okupaci a na rozkaz K. H. Franka byly přípravné práce zastaveny, konal se jen tajný soupis osob německého původu v srpnu 1939. V okupovaném pohraničí se uskutečnilo ke dni 17. 5. 1939 sčítání lidu, povolání a podniků. Na Slovensku bylo sčítání provedeno k 15. 12. 1940, jeho výsledky však nebyly publikovány. Bezprostředně po válce se uskutečnil jen ve velmi omezeném rozsahu soupis obyvatelstva na Slovensku 4. 10. 1946 a v českých zemích 22. 5. 1947. Sčítání lidu a některé další soupisy proběhly až k 1. 3. 1950. Výsledky sčítání byly publikovány v Československé statistice – nové řadě, sv. 20, 21, 26 a 27. Další sčítání proběhlo k 1. 3. 1961 a bylo poprvé označeno jako „sčítání lidu, domů a bytů“. Obsah sčítání byl rozšířen o některé

¹⁴ Sčítací nebo popisný arch měl následující rubriky: jméno a příjmení, vztah k přednostovi domácnosti, pohlaví, přesné datum narození, rodinný stav, datum posledního sňatku, rok ukončení manželství, počet živě narozených dětí, počet zemřelých dětí, rodiště – okres, rok přistěhování do obce, okres přistěhování, národnost, domovská příslušnost, státní příslušnost, náboženské vyznání, gramotnost, druh hlavního povolání, postavení v hlavním povolání, nezaměstnanost, vedlejší povolání, postavení ve vedlejší povolání, závod, státní a obecní zaměstnanci, přítomnost v obci, tělesná vada. Soupis rubrik vzat z úvodu k inventáři sčítacích operátů z roku 1930, NA Praha, 1966, úvodní poznámku zpracovala I. MALÁ.

informace, které mohly alespoň zčásti postihnout životní úroveň (např. detailnější zpracování domácností a rodin). Výsledky byly publikovány jak v ČS – nové řadě, tak i v publikacích za kraje. K 1. 12. 1970 se realizovalo další sčítání, které se obsahově ani způsobem šetření nelišilo od předchozího, pouze nastala změna třídění ekonomických klasifikací. Kromě obvyklého zveřejnění, které bylo zvláště bohaté, vznikl i Statistický lexikon obcí ČSSR 1974. V souvislosti se sčítáním lidu, domů a bytů z 1. 11. 1980 se zavedla nová technika zpracování a došlo ke změně základní dokumentace (na domovní list, sčítací arch a sčítací list). Sčítání z roku 1991 obsahově, zpracováním i způsobem publikování navázalo na předchozí z let 1970 a 1980. Došlo k rozšíření některých rubrik. Poprvé od roku 1950 se znovu zjišťovalo náboženské vyznání a místo narození. Výsledky zveřejněny jak tradičně, tak i na nosičích dat (disketách). Poslední sčítání lidu, domů a bytů se uskutečnilo v roce 2001.¹⁵

Uložení sčítacích operátů

Pro etapu konštrukcí (od roku 1754) i sčítání lidu do roku 1910 včetně je v monografii Ludmily Kárníkové *Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754–1914*, Praha 1965, v obsáhlém, precizním a podrobném Exkursu č. 1 zveřejněno jak uložení materiálů i výsledků sčítacích akcí v archivech, tak i uvedena literatura, která přináší zpracované statistické tabulkové přehledy s kritickým komentářem k nim. Kárníková rekonstruuje rozsah dochovaných materiálů, respektive velikost torz. Rovněž otiskuje názvy svazků řady *Österreichische Statistik*, které se týkaly obyvatelstva, i řadu Gemeidelexikonů.

Pro období Československa v letech 1918–1938 je zpracované sčítání z roku 1921 uloženo ve svazcích Československé statistiky č. 9, 21, 22, 23, 37 a 40 s obsáhlým analytickým komentářem Antonína Boháče, který věnoval velkou pozornost metodickým otázkám. Sčítání z roku 1930 se nachází rovněž v Československé statistice, ve svazcích

¹⁵ PAVLÍK, Z. a kol.: c. d., s. 74–77; KALIBOVÁ, K. a kol.: c. d., s. 102.

č. 98, 104, 113, 116, 126, 146, 151 a 153. Analytické předmluvy k nim napsali J. Korčák, V. Sekera a Z. Ullrich.¹⁶

Sčítací operáty jako výchozí rukopisné podklady sčítání obyvatelstva se dochovaly na území České republiky nerovnoměrně, stupeň jejich dochovanosti se zvyšuje směrem k současnosti. Dnes jsou uloženy jako součást fondů Okresních úřadů ve Státních okresních archivech na celém území státu. Výjimkou jsou pouze Archiv hlavního města Prahy, Archiv města Brna a Archiv města Ostravy (s působností okresů). Výjimečné je rovněž uložení sčítacích operátů ze sčítání v roce 1930. Nacházejí se z celé republiky v Národním archivu v Praze (na Chodovci). Toto sčítání se stále používá při zjišťování různých údajů, zejména národnosti, u žijících osob, proto to centrální uložení. Sčítací operáty ze všech sčítání lidu až do roku 1921 včetně jsou badatelům běžně dostupné v příslušných archivech a jejich excerpci k výzkumným účelům nestojí nic v cestě. Může nastat komplikace (případ od případu) při jmenné excerpci dat, anonymní je bezproblémová. Komplikace nastávají u sčítání z roku 1930, kde i k badatelským účelům musí mít příslušný pracovník povolení ředitele Národního archivu, v jehož plné kompetenci toto schválení je. Rukopisné výsledky dalších sčítání lidu, později i domů a bytů jsou již i badatelsky nedostupné, zejména s ohledem na zákon o ochraně dat.

Obsah a hodnocení sčítacích operátů

Zveřejněná zpracovaná data výsledků sčítání obyvatelstva na úrovni rakouské a československé statistiky přinášejí sumarizovaná data za stát, tzn. Předlitavsko a Československo, země, politické a soudní okresy v různé míře detailu a odlišně podle sčítání. Podrobnější informace je možno získat za statutární a hlavní města. Tuto mezeru zčásti doplňují Gemeindelexikony (pro dobu existence monarchie) a Lexikony obcí (v éře Československa). V nich jsou zveřejněna tzv. hlavní – nejdůležitější – data členěná podle zemí (země je zpracována

¹⁶ PAVLÍK, Z. a kol.: c. d., s. 73–74.

do jednoho svazku), politických, soudních okresů a jednotlivých obcí. Data za obce přinášejí pouze základní informace – počet mužů a žen, celkem obyvatel, obyvatelstvo tříděné podle náboženství a obcovací řeči (národnosti).

Sčítací operáty s celou šíří zjišťovaných dat z jednotlivých sčítání – ne jen selektivně – lze použít při mikroúrovni studia. „Zachycují historické jevy v konkrétní podobě nebo kategorizují jen na velmi nízkém stupni abstrakce (úzké kategorie).“¹⁷ Mohou sloužit zejména k bližší charakteristice biologických, ekonomických, sociálních a migračních podmínek vývoje společnosti ve vybraném detailu. Zčásti s nimi lze pracovat při studiu problematiky mezigenerační sociální mobility i budování kariér v rámci jednoho lidského života. Obecně mohou dílčím způsobem napomoci k objasňování procesu transformace staré tradiční společnosti ve společnost industriální, moderní.

Badatel – ať už historik, nebo historický demograf, sociální antropolog, sociolog – potřebuje, zejména když se zabývá etapou změn ve společnosti, pracovat s informačním rejstříkem na nejnižší, ale také nejobsažnější úrovni, kterou může poskytnout např. soubor sčítacích operátů. Zabývá-li se vývojem konkrétní obce, tvořícím se regionem nové kvality (např. průmyslovou oblastí), nebo sestupuje-li níž a podrobněji se orientuje na vybrané čtvrti, zejména městské obce, zóny, různé specifické skupiny obyvatel, menšiny. Základní jednotkou je jeden člověk, výzkumník sám vytváří, formuje své soubory. Volí nej-různější hlediska. Např. hledisko územní. Sčítací operáty umožňují členění obyvatel podle ulic a náměstí, specifických částí, jimiž byly v průmyslových obcích kolonie, jinde prestižní čtvrti. Čím je obec složitější, větším a více heterogenním sociálním i kulturním organismem, tím více dokáže badatel ze sčítacích operátů vytěžit a získaná data vzájemně komparovat. Dalším hlediskem může být zaměření na určitý typ obyvatel – např. příslušníky vzdělaných vrstev, nově vznikajících sociálních vrstev, minorit, k nimž řadíme Židy, ženy, vdovy, domácí služebnictvo, atd. Sčítání umožňuje specifikovat např. tzv.

¹⁷ MYŠKA, M.: *Mikroanalýza při studiu struktury dělnické třídy za průmyslové revoluce (prameny–metody–techniky)*. SISb. 66, 1968, s. 3.

„kovorolníky“ (od okamžiku, kdy se uvádělo hlavní a vedlejší zaměstnání, tj. od roku 1880).

Protože se sčítání opakovala, lze provést rozbor souboru nejen staticky k jednomu datu (průřezu), ale dynamicky, vývojově a sledovat přitom změny sledovaných ukazatelů a jejich směr (tendenci). Doporučuje se pak nastavení jednotlivých průřezů v generačních odstupech. Vedle tabelace dat a jejich interpretace týkající se specifických societ (komunit) je otevřena rovina sledování vývoje jednotlivce v čase a prostoru pomocí prosopografické metody (s užitím dalších pramenných zdrojů), lze vytvářet biogramy.

Statistickým základem censů byly bytové strany (censové domácnosti), můžeme proto vyhodnocovat rodiny a domácnosti s použitím různé typologie. Studium typů domácností má významné stránky ekonomické, sociální a kulturní. Lze dále sledovat složení domácností s ohledem na bydlení dalších nerodinných příslušníků, k nimž patřilo domácí služebnictvo, zaměstnanci, učni, podnájemníci, nocležníci, hosté a další. V období první republiky pak vyhodnocovat strukturu a váhu národnostně a nábožensky smíšených manželství a jejich dětí, růst bezvěrectví. Vynikajícím zdrojem informací pro průběh demografického přechodu v územním detailu je sčítání z roku 1930, kde se poprvé na našem území sledovala specifická plodnost vdaných žen. Ty lze z hlediska této charakteristiky členit podle dalších kritérií (např. profesní a sociální orientace živitele, náboženského vyznání, atd.).

Další možnou badatelskou rovinou je od roku 1900 sledování bytových poměrů, obdobně vyhodnocování stavu zvířectva v městských typech sídel, atd. Rejstřík možných badatelských rovin se zvyšuje směrem k současnosti vzhledem ke stále většímu rozsahu zjišťovaných dat.

Metody a techniky zpracování historikem

Jestliže si badatel vytvořil podle určitých kritérií soubor osob (domácností), lze ho nejefektivněji zpracovat na základě užití historicko-demografické metodiky. Odděleně podle pohlaví se zpracovává řada znaků cestou utváření tabelace a následně grafů k jednotlivým jevům, které se pak interpretují. Provádí se rekonstrukce struktur biologických

(podle pohlaví, věku a rodinného stavu), kulturních (podle gramotnosti a národnosti, respektive obcovací řeči) a ekonomicko-sociálních (podle ekonomické aktivity, profesního začlenění a sociálního postavení).

Pro tabelaci každého znaku existuje přesně vymezený postup. Zatímco u biologických a kulturních struktur obvykle nevznikají problémy s jejich rekonstrukcí, ekonomicko-sociální již zdaleka nejsou tak jednoznačné. Ekonomická aktivita se obvykle zpracovává podle současných měřítek, profesní podle specifikace souboru. Zabýváme-li se např. židovskou komunitou v určitém místě a času, snažíme se strukturováním profesí postihnout typické profesní znaky daného souboru. Vždy je nutno uvést, jak byla v daném konkrétním případě daná skladba vytvářena. Formování sociální skladby přináší závažný problém metodologický. Vytvářet soubor podle dobových měřítek otevírá možnost jeho srovnání s oficiálními statistikami, ale nemožňuje v plné míře uplatnit současné pojetí. Jestliže rakouská statistika vytvořila devět sociálních skupin (od samostatných, nájemců, úředníků, dělníků, nádeníků, přes pomáhající členy rodin, domácí služebnictvo až po příslušníky rodin), pak marxistická historiografie pracovala s třídami (členění na buržoazii–maloburžoazii, dělnictvo, inteligenci), současná sociální historiografie se snaží členit na dolní, střední a horní vrstvy. Lze proto doporučit, aby se badatel přiklonil k té podobě jím vytvářené sociální struktury, která bude nejadekvátněji odpovídat celkovému pojetí práce, přičemž vždy musí přesně uvést, jak postupoval. Dále je možno zpracovat teritoriální původ obyvatelstva v určité obci, její části, nebo subjektivně vyčleněné skupiny (a to podle rodiště i podle domovské příslušnosti). Lze se věnovat problematice rodin a domácností, bytovým poměrům.¹⁸

Při práci s velkými soubory, jejichž zpracování by bylo i při použití PC časově velmi náročné, je možno použít tzv. reprezentativní metodu, která se aplikuje v sociologii. Její užití je teoreticky zdůvodněné, práce s ní však přináší nutnost dodržení jistých pravidel,

¹⁸ PAVLÍK, Z. a kol.: c. d., s. 732; SRB, V.–KUČERA, M.–RŮŽIČKA, L.: *Demografie*. Praha 1971; KALIBOVÁ, K. a kol.: c. d., s. 127; *Mnohojazyčný demografický slovník – český svazek*. Praha 2005; SRB, V.: *Úvod do demografie*. Praha 1965.

např. velikosti vzorku vzhledem k celku souboru, nutnosti užití tabulky náhodných čísel, atd.¹⁹

Klasickou technikou je excerpce na karty, kde jedna domácnost nebo rodina vytváří jednu kartu s uvedením všech dat k jednotlivým členům domácnosti, rodiny. Z karet se pak rekonstruuje čárkový technikou tabulky a následně grafy. Modernější způsob je přímo v archivu excerpovat data ze sčítacích operátů do PC a následně pomocí programu zpracovat tabulky a grafy.

K paradoxům daného pramene náleží skutečnost, že profesionální odborníci – statistikové – pečlivě připravovali podklady ke sčítání – formuláře, pokyny k jejich bezchybnému a preciznímu vyplňování, na druhé straně ony formuláře byly fakticky vypisovány zaškolenými sčítacími komisaři nebo přednosty domácností – laiky v různém stupni vzdělané a schopné sčítací archy správně, a tudíž pravdivě vyplnit. Definitivní podobu sčítacího archu zásadně ovlivnil způsob, jakým byl vyplněn. Záleželo proto na celé řadě zcela subjektivních faktorů, které sehrávaly svou pozitivní i negativní roli při vlastním vyplňování formulářů. Pokud byl arch ne zcela správně v každé rubrice zpracován, neexistovala možnost chybu opravit. Akce byla svým rozsahem natolik masová, že nebylo možno vše kontrolovat a po zrevidování zajistit nápravu (opravu). V praxi tato skutečnost vedla k řadě omylů, nepochopení otázky a tudíž nesprávné, nebo ne zcela správné odpovědi. Stávalo se také, že vyplňovatel nevypsal všechny rubriky, jak měl, a nechal některé nevyplněné. Tato praxe byla častá u žen. Zapomínalo se vyplnit, že např. vede domácnost. Ekonomická aktivita žen byla zřejmě nedostatečně zachycovaná také proto, že různé příležitostné práce typu posluhy, sezónních prací, atd. nemohly být ze své podstaty vůbec evidovány. Patrně i pomoc v živnosti nebyla vždy důsledně registrována. K chybám docházelo i u tak jednoduchého údaje, jakým bylo např. uvedení přesného data narození. U složitějších rubrik, kde bylo zapotřebí aktivnějšího zapojení zapisovatele, se často objevovala nejednotnost zápisu. To platí především u údajů, které měly charakterizovat povolání a postavení v něm.

¹⁹ K tomu podrobněji MYŠKA, M.: c. d., s. 8–9. Zde uvedena podstata této metody, její možné aplikace a literatura.

Kromě chyb, nepřesností a nevyplnění, jejichž zdroje měly subjektivní povahu, bylo vyplňování negativně ovlivněno samotným státem. Jde zejména v době monarchie o kolonku obcovací řeči, která nemůže objektivně zachytit národnostní poměry a v některých obcích odráží také stupeň germanizace.

Přes všechna uvedená negativa, jejichž rozsah a význam je třeba posuzovat případ od případu, představují sčítací operáty solidní pramen, který v podstatě přináší relevantní informace. Míra nepřesností a chyb bývá obvykle statisticky bezvýznamná. Je však třeba upozornit na skutečnost, že nelze námi zpracované ukazatele podle současných kritérií bez kritického přístupu komparovat s týmiž ukazateli zveřejňovanými v oficiálních statistikách, kde jsou užita dobová kritéria (to platí např. u ekonomické aktivity obyvatelstva, profesní skladby, atd.), která se ještě proměňovala v čase.

LITERATURA

Do konce 80. let 20. století se sčítací operáty nejčastěji využívaly k historicko-demografickým charakteristikám sociálně koncipovaných dějin, rovněž ve výzkumné práci v oblasti formující se diferenciací demografie. Byly zpracovány i metodické postupy a teoretická zdůvodnění, včetně řady studií. Viz např. BÍLKOVÁ, P.: *Město a předměstí. Srovnávací studie struktur obyvatelstva dvou ostravských čtvrtí po ukončení procesu průmyslové revoluce*. Český lid 60, 1973, s. 214–228; DOKOUPIL, L.: *Struktury populace ostravské aglomerace před první světovou válkou*. In: Sborník prací PF v Ostravě, řada C-12, 55, Praha 1977, s. 21–54; DOKOUPIL, L.–BILOVÁ, M.: *Obyvatelstvo dělnických kolonií na Ostravsku před první světovou válkou*. In: Sborník prací PF v Ostravě, řada C-15, 71, Praha 1980, s. 27–46; HAVRÁNEK, J.: *K otázce použití mikroanalýzy ve studiu demografického vývoje 19. století*. In: Z českých dějin. Sborník prací in memoriam Václava Husy. Praha 1966, s. 221–235; HELEŠICOVÁ, V.–HORSKÁ, P.: *K otázce struktury městské domácnosti na počátku 20. století*. In: Historická demografie 8, Praha 1983, s. 113–132; MYŠKA, M.: *Dynamika sociální struktury obyvatelstva ostravské průmyslové oblasti ve 2. polovině 19. století (historicko-statistická studie)*. In: Sborník prací PF v Ostravě, C-26, 125, 1991, s. 3–39; MYŠKA, M.: *Historicko-demografická charakteristika západní části ostravské průmyslové oblasti na konci 19. století*. In: Ostrava. Sborník příspěvků k dějinám a výstavbě města 5, Ostrava 1969, s. 81–112; MYŠKA, M.: *Mikroanalýza při studiu struktury dělnické třídy za průmyslové revoluce (prameny–metody–techniky)*. SISb. 66, 1968, s. 1–15.

Od počátku 90. let do současnosti se pole využití sčítacích operátů rozšiřuje v tom smyslu, že se stávají výchozím materiálem pro sledování profesně specifických skupin obyvatel, menšin v širokém rejstříku aplikace. Demografické charakteristiky mohou plnit funkci vstupního zmapování výzkumného pole nebo představují jednu plnohodnotnou rovinu zkoumání, rozšiřuje se použití dalších pramenů, ale také úhlů pohledu.

COHEN, G. B.: *Němci v Praze 1861–1914*. Praha 2000; JEMELKA, M.: *Na kolonii. Život v hornické kolonii dolu Šalomoun v Moravské Ostravě do začátku socialistické urbanizace*. Ostrava 2007; NESLÁDKOVÁ, L.: *Židé v procesu proměny poddanského městečka Moravské Ostravy v průmyslové velkoměsto*. In: Ostrava. Příspěvky k dějinám a současnosti Ostravy a Ostravska 20, Ostrava 2001, s. 7–27; NESLÁDKOVÁ, L.–DOKOUPIL, L.: *Židovská minorita na Moravě a její služebnictvo v době utváření moderní společnosti (1869–1938)*. In: Historická demografie 21, Praha 1997, s. 149–174; ŠEVEČEK, O.: *Migrační systém zlínského průmyslového centra v letech 1900–1938*. In: Historická demografie 30, Praha 2006, s. 145–170.